

Jog, erkölcs, gazdaság

FÖLDESI TAMÁS

A diákok tanulmányaik során, különösen a történelem és az irodalom tanulmányozásánál, gyakran találkoznak gazdasági eseményekkel, jogi törvényekkel, erkölcsi problémákkal. Nem egyszer e három szféra konkrét összefüggéseivel is foglalkoznak (például azzal, hogy egy békeszerződésnek mint jogi ténynek, milyen hatása volt egy ország gazdasági fejlődésére, és igazságosnak tartották-e azt, ami erkölcsi megítélés). Arra azonban ritkán kerül sor, hogy a gazdaság, a jog és az erkölcs egymáshoz való viszonyának általános problémáival foglalkozzanak, noha ez elősegítené a konkrét kérdések jobb megérését. Ebben a tanulmányban ezért arra teszek kísérletet, hogy e három kategória egymás közötti viszonyát, a közöttük levő eltéréseket és kölcsönös kapcsolatokat elemezsem.

Első kérdésként vizsgáljuk meg röviden, hogy hol helyezkedik el az erkölcs, a jog és a gazdaság a társadalom egészében, a társadalmi jelenségek sorában. A modern makroszociológiák többsége abból indul ki, hogy minden társadalom egy organizmus, egy sajátos rendszer, amely – különösen fejlettebb formában – ún. *társadalmi alrendszerekből* áll. Ebben a megközelítésben a gazdaság, a jog és az erkölcs egyaránt társadalmi alrendszerek, amelyeket az különböztet meg egymástól, hogy – legalábbis részben – lényegesen eltérő társadalmi funkciókat látnak el. A társadalmi alrendszereknek ez a különbözőzése azonban korántsem jelenti azt, hogy teljesen függetlenek lennének egymástól. Ellenkezőleg: a társadalom egészén belül kölcsönösen áthatják egymást, sőt – nem egy esetben – kölcsönösen függőségi, ún. interdependens viszonyban is állnak egymással. Ez a tényleges kölcsönhatás és függőségi viszony képezi az objektív alapját, hogy vizsgálat tárgyává tegyük annak milyenségét, formáit a jelenlegi magyar társadalomban.

Erkölcs és jog

Kezdjük először az *erkölcs és jog* viszonyával. Az erkölcs és jog azon társadalmi alrendszerek közé tartozik, amelyeknél az átlagosnál lényegesen nagyobb a kölcsönhatás és a kapcsolat, méghozzá oly mértékben, hogy bizonyos fókig rokon társadalmi jelenségekről beszélhetünk. Ami szorosan összefügg azzal, hogy az erkölcs s a jog a régmúltban egyetlen társadalmi alrendszert képeztek, nem különültek el egymástól, különválásuk csak a társadalom későbbi, fejlettebb fokain következett be. A korai primitív társadalmakban az emberek életét olyan normák szabályozták, amelyeket külön kényszerapparátus nélkül is betartattak. A társadalom nagyfokú differenciálódásával, a munkamegosztás sokrétűvé válásával, új intézmények létrejöttével, s nem kis mértékben az ellentétes érdekű osztályok kialakulásával ez a szabályozási forma már nem bizonyult kielégítőnek. Az új társadalmi igényeknek a normák sajátos differenciálódása felelt meg, s ezért a legjelentősebb új intézmény, az állam, a normák egy részét kiemelte az eddig csupán szokásjogi szabályok közül, s ezzel megkezdődik a jog s az erkölcs hosszú, történeti, relatív elkülönülése. A viszonylagos jelzöt azért kell hangsúlyoznunk, mert ez az elkülönülés nem úgy játszódik le, hogy ettől kezdve egyes szabályok jogivá válnak, mások pedig erkölcsivé, hanem sokkal inkább úgy, hogy az erkölcsi szabályok tekintélyes hányada jogszabállyá is lesz, miközben egy másik részük jog nélküli erkölcs marad. (Gondoljunk pl. arra, hogy a büntetőjog szabályainak túlnyomó többsége nem-

csak jogi bűnre, hanem erkölcsi bűnre is utal, még akkor is, hogyha ez utóbbinak történelmileg részben változik is a tartalma.) Ezért, ha a továbbiakban megpróbáljuk röviden összefoglalni a jog és erkölcs egymástól való eltéréseit, akkor ez pontosabban annyit jelent, hogy a jogot a jogon kívüli erkölccsel hasonlítjuk össze, és nem általában az erkölccsel mint olyannal.

A jog és az erkölcs főbb eltérései a következők:

A jog azokat a társadalmi viszonyokat szabályozza, amelyeknek az állam különös jelentőséget tulajdonít, ezért betartásuk illetve be nem tartásuk különböző jogi következményekkel jár, amelyek közül a legfontosabbak – de nem kizárólagosak – a szankciók, amelyekkel állami kényszer biztosít. Mivel a jogszabályok be nem tartása vagy megsértése rendkívül jelentős konzekvenciákkal járhat az állam polgáira nézve (szélsőséges esetben még halálbüntetést is vonhat maga után) a jogszabályok létrejötté lényegesen formalizáltabb, mint az erkölcsi normáké. A jogszabályok létrejöttének fő formája az arra jogilag fölhatalmazott állami szerv cselekménye, amelyet nyilvánosságra is kell hozni, hogy az állampolgárok tudomást szerezzenek róla. Lényeges követelmény az is, hogy egy társadalomban csak egyfajta államilag jóváhagyott jog létezzék, s ez a jog egymással koherens szabályokat tartalmazzon (tehát ne engedje meg az egyik azt, amit a másik tilt). A koherencia biztosítéka az is, hogy jogilag szabályozott a jog hierarchiája, vagyis, hogy a különböző szervek által kiadott jogszabályok közül melyik a magasabbrendű és melyik az alacsonyabbrendű, s ez utóbbi nem mondhat ellent az előbbinek. A jog, különösen a modern jog egyik legnagyobb értékének *Max Weber* azt tartja, hogy kiszámítható, hogy jogbiztonságot eredményez, vagyis a polgárok a jogból „mihez tartás végett” megismerik azt, hogy mit várnak el tőlük, de ugyanakkor azt is, hogy mire számíthatnak, ami tevékenységükben, különösen gazdasági elképzeléseikben iránymutató lehet számukra.

A jogot azonban nem szabad a fent leírt sajátossággal rendelkező szabályokra korlátozni, mert a jog valóságos életéhez hozzátartozik a jog alkalmazása, a polgárok által való jogkövetés, illetve jogsértés is, sőt a jog értékelése is. Ezek a tényezők egymással bizonyult kölcsönhatásban vannak.

Mindez – ugyancsak weberi kifejezéssel – a jog ideáltipikus leírása, ami azt jelenti, hogy a valóságos jog ettől számos vonatkozásban eltérhet. Így a törvények és rendeletek mellett számos országban létezik bírói jog. A jog korántsem teljen koherens, a kihirdetett jog mellett alárendelten érvényesül a szokásjog is. A jogbiztonság nem egyszer ütközik más jogi és jogon kívüli értékekkel, mint ahogy az *egy társadalom – egy állam – egy jog* elképzelés a valóságban csak megközelítően érvényesül. A különböző társadalmakban nem egyszer él egy második jog is, amely a valóságos viszonyokat, pl. a gazdaság területén, nem egyszer reálisabban szabályozza. Ez jellemezte pl. az elmúlt társadalmi rendszert, de bizonyos fokig a mai társadalomban is tapasztalható a második jog számos jele, amely egyben gyengíti az első jog hatását.

A jog jellemzésénél feltétlenül ki kell térnünk arra, hogy a jog nem szabályozhatja az életviszonyok összességét. Nemcsak azért, mert elvileg sem lenne képes rá, hogy az élet minden részletére normát és ahhoz fűződő jogkövetkezményeket állapítson meg, hanem azért sem, mert ez nem egy esetben diszfunkcionális következményekkel járna. Gondoljunk csak arra a veszélyre, amit a jogi túlszabályozottság jelent, és amely a valóságban éppenséggel megnehezíti az egyes intézmények hatékony működését, nem kis mértékben súlyos károkat okozhat a gazdaságnak is.

A jog jellemzésénél fontos rámutatnunk: a jog egyik alapvető korlátja, hogy a legfontosabb társadalmi problémák megoldására önmagában nem alkalmas. A történelem tanulsága szerint mindazok a kísérletek kudarcot vallottak, amikor egy lényeges társadalmi problémát kizárólag jogi eszközökkel próbáltak megoldani. (Gondoljunk csak arra, hogy a bűnözés elleni harcot pl. nem lehet pusztán büntetőjogi vagy egyéb jogi eszközökkel sikerre vinni.)

Ha most szembeállításként megpróbáljuk a jogon kívüli erkölcsöt jellemezni, akkor elősorban azt kell kiemelnünk, hogy ez az erkölcs is igen fontos társadalmi funkciókat lát el, amennyiben elsődlegesen a társadalom finomszerkezetének szabályozására szolgál. Annak, hogy egy családon belül az egyes családtagok hogy viszonyuljanak egymás-

hoz, hogy ki kit szeressen és kit vegyen el esetleg feleségül, hogy egy munkahelyen vagy egy iskolán belül a munkatársak, illetve a tanár és a diák között milyen legyen a viszony, rendkívül sok szabálya lehet, amelyek betartása vagy áthágása nem egyszer a joghoz hasonlóan súlyos következményekkel járhat. Az emberek életét úgy is tönkre lehet tenni, hogy abban jogilag semmi kifogásolnivalót nem találhat senki. Ugyanakkor az erkölcs, mivel kívül esik a közvetlen állami szférán, számos vonatkozásban eltér a jogtól. Így elsősorban abban, hogy míg elvileg egy társadalomban egyetlen jog létezik, addig rendszerint többfajta erkölcs is érvényesül, és a törésvonalak a legkülönbözőbb módon metszhetik is egymást. Gondoljunk arra, hogy vannak vallás erkölcsök és szekuláris erkölcsök, egyes filozófiai irányzatokhoz kapcsolódó erkölcsök, bizonyos réteg-erkölcsök stb. Az erkölcsi szabályok létrejötte is különböző társadalmi szükségleteket tükröz, ám e szabályok létrejötte nem kötődik állami szervekhez, az alapvető erkölcsi normák eredete nem egyszer sokkal vitatottabb. Gondoljunk arra, hogy lehetséges kótáblán kinyilatkoztatott erkölcs, és lehetnek olyan erkölcsi szabályok, amelyek közvetlenül társadalmi változásokat tükröznek. Az erkölcsi szabályoknál is fontos szerepet játszik a hierarchia, mert az erkölcsi értékek nem egyszer ütköznek egymással, és akkor el kell dönteni, hogy melyik erkölcsi szabályt részesítjük előnyben. Azonban itt ismét nincs államilag szabályozott hierarchia, hanem az egyes erkölcsi rendszerek próbálnak relatív rendet teremteni a szabályok egymáshoz való viszonyában. Érthető, hogy ilyen körülmények között nincs analógia az erkölcsben a jogbiztonságnak, mivel az erkölcsi szabályoknál nagyon sok függ attól, hogy ki vagy kik milyen erkölcsöt vallanak, nem is lehet kiszámítani – a jogbiztonsághoz hasonlóan – az erkölcsi konzekvenciákat.

Az erkölcsre is érvényes a megállapítás, hogy az nemcsak normák összessége, hanem fontos integráns része az erkölcsi magatartás, tehát a normát követő vagy normát sértő attitűd, valamint az erkölcsi ítélet, ami természetesen nemcsak személyekről, hanem intézményekről is alkotható. Igaz az a megállapítás, hogy az erkölcs hatóköre, a joghoz hasonlóan, korlátolt. Illúzió azt feltételezni, hogy egyedül az erkölcs segítségével a társadalom bajain segíteni lehet. Az erkölcsöt sem szabad sem túl-, sem leértékelní.

Az eddigiekben elsősorban a jog és az erkölcs különbségét állítottuk előtérbe. Ideje szemügyre vennünk az ellentétes folyamatot, azazhogy miben rejlik a *kölcsönhatásuk*, illetve hogyan hatnak egymásra. Ez a kérdés a jogfilozófia történetében nem elvont elméleti problémaként jelentkezett, hanem szorosan összefüggött a jog (és az állam) egyik alapvető sajátosságával. Nevezetesen azzal, hogy az állam és a jog legitimációra szorul, mivel olyan intézmények, amelyek a polgárok életét rendkívüli mértékben befolyásolják, amelyek alapvető szabályokat írnak elő számukra és azok betartását kikényszerítik. Indoklásra szorul hát, hogy mi hatalmazza föl az államot és a jogot arra, hogy ilyen funkciókkal rendelkezzenek. Az egyik lehetséges és a közfelfogás számára is mindmáig a legelfogadhatóbb válasznak tűnik, amelyet az ún. *természetjogi felfogás* alkotott meg. Eszerint az állam és a jog létjogosultságát az adja meg, hogy megfelel vagy egy ideális isteni jognak, vagy – egy későbbi változatában – az emberek természetének, tehát a kritérium kívül esik a földi jogon. Az isteni jognak, illetve az ember természetének – némileg leegyszerűsítve – az erkölcsös jog (illetve az erkölcsös állam) felel meg. Ilyen alapon állította már *Szent Ágoston* is, hogy ha az állam nem erkölcsös és nem igazságos, akkor nem más, mint rablóbanda. Az állam által jogba foglalt kényszer tehát az teszi indokolttá, hogy a köz- és az egyéni jó érdekében alkalmazzák, vagyis erkölcsi tartalmakkal telítődik meg. Az államnak tehát az a kötelessége, hogy igazságos jogot hozzon létre, és a jogkövetést is nagyban befolyásolja, hogy tudnak-e az emberek belülről azonosulni a jogszabályokkal vagy sem. Ellenkező esetben a jog kijátszása vagy a jogsértés számukra erkölcsileg megengedhető, nem egy esetben kívánatos.

A természetjoggal szemben azonban kialakult egy másik, máig ható felfogás, amely a *jogi pozitivizmusban* öltött testet. A jogi pozitivizmus legismertebb európai képviselője *Hans Kelsen*, tanait híven kifejező „tisztá jogtaná”-ban azt a tételt állítja föl, hogy a természetjoggal szemben a jogot mentesíteni kell mindenféle jogtól idegen,

ideológiai, politikai vagy erkölcsi beütéstől, mert ezek megjelenése a jogban feltétlenül káros. (Ez a felfogás Kelsenél a védekezés sajátos formáját jelentő válasz volt a totalitárius jogszemléletre. Úgy vélte, hogy a legjobb ellenérv embertelen ideológiák jogi megjelenítésével szemben, ha azokat a jogból száműzi.) A jogpozitívizmus szerint a jog megítélésénél egyedül a jogszerűségnek van létjogosultsága, jelesen, hogy egy jogszabályt törvényesen, az alkotmánnyal összhangban hoztak-e létre. Ugyanez érvényes a jog alkalmazására is. A jog értékelésénél a jog ellentmondás-mentességét, harmóniáját kell figyelembe venni, s az igazságosság teljesen mellőzendő mint szubjektív és alkalmatlan eszköz.

A jogpozitívista koncepcióval tiszteletreméltó szándékai ellenére sem lehet egyetérteni. Egyrészt figyelmen kívül hagyja, hogy a jog óhatatlanul nem önmagából építkezik, hanem társadalmi igényeket elégít ki, társadalmi értékeket véd, ezért óhatatlan, hogy a jog az államberendezkedés jogi szabályozásánál, a gazdaságot elősegítő jogszabályok létrehozásánál, a büntetőjog megalkotásánál jogon kívüli értékeket vegyen figyelembe, köztük igen jelentős mértékben erkölcsi értékeket és erkölcsi normákat. S ez még akkor is igaz, ha ezeknek az értékeknek a meghatározása nem egyszer rendkívül ellentmondásos, mint ahogy az igazságosság jogi alkalmazása is számos problémát hoz magával.

Mindebből a jogi pozitívizmussal ellentétben azt a következtetést vonhatjuk le, hogy jog és erkölcs igen szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Az erkölcs hat a jogra, kezdve attól, hogy a jogszabályok jelentős részének erkölcsi tartalma, s nem egyszer erkölcsileg értékelhető funkciója is van, egészen odáig, hogy az emberek – megalapozottan – erkölcsileg is értékelik a jogot, kezdve a jogszabályoktól egészen a bírói ítéletekig. Természetesen nemcsak az erkölcs hat a jogra, hanem a jog is az erkölcsre, amennyiben egyáltalán nem véletlen, hogy azok az erkölcsi szabályok, amelyek egyben jogszabályokká válnak, rendszerint nagyobb hatást gyakorolnak az emberek életviszonyaira.

Erkölcs és gazdaság

A következőkben vegyük szemügyre *erkölcs és gazdaság* kapcsolatát. Ahogy az erkölcs és jog megítélésénél lényeges eltérés van az egyes irányzatok között, úgy szinte kísértetiesen hasonló vita zajlik erkölcs és gazdaság egymáshoz való viszonyának értékelésénél is. Itt is megtalálhatjuk a jogpozitívizmusnak a gazdaságra átvitt koncepcióját, bár tudomásom szerint ezt nem hívják gazdasági pozitívizmusk (bár lehetne). A gazdasági pozitívizmus lényege szintén az, hogy a gazdaság és az erkölcs objektíven és a kívánatosság szintjén is két különböző szféra, nincs igazán közük egymáshoz, s a gazdaságnak kifejezetten árt, ha a gazdaságot és erkölcsöt összekeverik egymással. Ez a felfogás egyaránt jelentkezik a köznapi tudat szintjén és jelentkezik tudományos köntösben, tudományos érvekkel megalapozva. A köznapi tudat nem egyszer történeti eredetű és mai közmondásokkal és szólásokkal operál. Ilyen például a „Pecunia non olet”, vagyis „A pénznek nincs szaga”, ami azt próbálja kifejezni, hogy a gazdaságban a pénz (a profit) a legfontosabb, és ezért teljesen felesleges azt vizsgálni, hogy ennek a pénznek erkölcsös-e az eredete vagy sem (lásd erről *Bernard Shaw* számos szindarabját). A „Pecunia non olet” mai parafrázisa „Az üzlet az üzlet” sokat hangoztatott gondolata, amely ismét arra utal, hogy az üzletben nincs érzés és nincs barátság, az üzlet sikerességének feltétele, hogy annál minden erkölcsi vonatkozástól el kell tekinteni. Ilyen alapon állítják azt is, hogy az ún. „szociális piacgazdaság” *contradictio in adiecto*, vagyis a melléknév ellentmond a főnévnek. Másként kifejezve: ha egy gazdaság igazán a piacra épül, akkor elsősorban a piac törvényének alárendelt, amitől a szociális jelző idegen, a piaccal ellentétes elem.

Neves közgazdászoknál is találhatunk hasonló elképzeléseket. Arra a kérdésre, hogy szükség van-e etikára a gazdaságban, *Milton Friedmann*, Nobel-díjas amerikai közgazdász is nemmel válaszol. Felfogása szerint a vállalkozóknak az a kötelessége, hogy a törvények betartása mellett minél nagyobb profitot termeljenek, és a klasszikus-liberális felfogás is azt tartja, hogy az ún. „láthatatlan kéz” majd úgyis szabályozza a gazdaságot.

Arra a kérdésre, hogy vajon az erkölcs nélküli gazdaság nem rossz-e a társadalomnak, a hagyományokra épülő válasz az, hogy az egyéni profitösztönzés végül is a társadalmi jóhoz vezet. Lényegében hasonló álláspontra helyezkedik az ún. libertariánus irányzat is, amelynek fő képviselője, *Hayek*, azt vallja, hogy az államnak etikai vagy egyéb okokból minél kevésbé kell beavatkozni a gazdaságba, a javaknak egy központi újraelosztása, miként minden más tervezés is, kifejezetten káros és nemcsak gazdaságilag rossz, hanem társadalmilag is negatív következményekhez vezet.

E felfogással szemben történelmileg kialakult egy másik koncepció is, amelynek gyökerei igen mélyre nyúlnak vissza. E felfogás lényege, hogy a gazdaságot nem szabad az erkölcstől teljesen különválasztani, a gazdaságban szerepe van és kell is hogy legyen az erkölcsi mozzanatoknak. Így például már *Arisztotelész* is azt vallotta, hogy a gazdaságnak és a kereskedésnek is erkölcsi alapokon kell nyugodnia, az igazságtalan adás-vétel rombolóan hat a közösségre és ezért megengedhetetlen. Lényegében ugyanezt vallotta a középkori keresztény filozófia is, amelynek egyebek közt igen komoly gondot okozott a kamat intézményének erkölcsi megindoklása, mivel az munka nélkül juttat valakit külön jövedelemhez. Ez az alapkonceptió máig is megőrződött az egyes gazdasági rendszereket erkölcsileg is megítélő katolikus filozófiában. Ilyen alapon bírálta például rendkívül élesen a közelmúltban *II. János Pál* nemcsak a szocializmust, hanem a kapitalizmus egyes visszasságait is.

Az erkölcs gazdasági szerepének elismerése döntő mozzanat volt abban a bírálatban is, amellyel Max Weber illette *Marx*-nak a kapitalizmus keletkezéséről alkotott elméletét. Marx ugyanis úgy vélte, hogy a protestantizmus a polgári fejlődés és a kapitalizmus keletkezésének egyik sajátos terméke, míg Max Weber azt mutatta ki igen gazdag dokumentációs anyaggal alátámasztva, hogy éppen ellenkezőleg: a protestantizmus hatott jelentősen a kapitalizmus létrejöttére, mégpedig elsősorban azzal, hogy a munkára koncentrált emberi életet, azon belül pedig a mindenkiel szemben alkalmazott üzleti tisztességet állította középpontba.

E hagyományoknak megfelelően alakult ki egy olyan Egyesült Államok-beli és nyugat-európai felfogás, amely – ha nem is mentes minden ellentmondástól – jelenleg dominánsnak tekinthető a gazdaság és erkölcs egymáshoz való viszonyának megítélésében. Ennek a koncepciónak a lényege, hogy a gazdaság, a sikeres üzleti tevékenység számára nemhogy nem ártalmas az erkölcsi tényezők figyelembevétele, hanem ellenkezőleg: egyik alapfeltétele. Mindez nem maradt meg a tiszta elmélet síkján, hanem konkrét gyakorlati eredményekhez is vezetett, elsősorban ahhoz, hogy az egyes nagy cégek etikai kódexeket dolgoztak ki. Ma már elmondható, hogy az Egyesült Államok nagyvállalatainak 90%-a rendelkezik ilyen etikai kódexekkel, amelyeknek gondoskodnak is a betartásáról. Tegyük hozzá, korántsem etikai bizottságok révén, amelyeknek esetleg igen nehezen körülhatárolható a hatáskörük, hanem sokkal szigorúbban veszik az etikai kódex betartását, mivel az üzleti élet szempontjából az etikai kódex megsértése igen negatív cselekménynek számít.

Ez az angolszász gyakorlat Nyugat-Európában is különböző változásokat vont maga után. Egyik kézzelfogható jele ennek az átalakulásnak az European Business Ethics Network, amely több ezer nyugat-európai menedzsert és kutatót tömörít.

Mi az elvi alapja ennek a koncepciónak és a vele összhangban lévő gyakorlatnak, amely teljes mértékben ellentmond az etika gazdasági szerepét elutasító felfogásnak. A koncepció tengelyében az az elképzelés áll, hogy a vállalat jó hírneve mind a partnerek, mind a vásárlók körében lényegesen nagyobb érték, mégpedig profitban kifejeződő érték, mint ha ez a hírnév az etikátlan termelés, árak, továbbá tisztességtelen verseny és egyéb megkérdőjelezhető formák következtében csorbát szenved. Lényegében ugyanez vonatkozik az állami értékelésre is, hiszen annak is befolyása van az üzleti sikerre (gondoljunk a megbízatások elnyerésére stb.).

E felfogás egyik jellegzetessége, hogy előtérben nem az a gondolat áll, hogy a gazdaságban ezért kell erkölcsösnek lenni, mert az erkölcsi normák és értékek önmagukban követendők, hanem elsősorban azért, mert ez gazdaságilag is kifizetődő. A vállalat tehát nem azért hoz létre jó minőségű, megbízható és biztonságos termékeket, mert ez az erkölcsi kötelessége, hanem elsősorban azért, mert ha erről a vásárlók

meggyőződnek, akkor a jövőben is az adott vállalat termékeit fogják előnyben részesíteni, ami tehát üzletileg hasznos. Ugyanez vonatkozik a valóság-hű reklámozásra, tehát arra, hogy a fogyasztó valóban azt kapja, amit a vállalat hirdet, illetve a megbízható garanciavállalásra is, aminek következtében a vevőt a termék meghibásodása esetén sem éri kár.

Hasonlóképpen a vállalatnak a szállítókkal való kapcsolata is azért kell, hogy a bizalomra és a pontos fizetésre épüljön, mert így biztosítható az ellátás folyamatossága és a vállalat gazdasági céljainak elérése, nem pedig azért, mert az igazságosság jegyében ezek az értékek előtérbe állítandók. Ugyanakkor ennek a koncepciónak vannak olyan elemei is, amelyek nem a közvetlen haszonra, hanem a közvetett eredményekre épülnek. Így például rendszerint része az etikai kódexeknek az alkalmazottakkal kapcsolatos normák egy csoportja, amelyekhez hozzá tartozik, hogy tisztelgetben kell tartani az alkalmazottak személyiségjogait, nem szabad diszkriminálni őket, a bérezésük méltányos és igazságos legyen, s amennyire lehet, be kell őket vonni a döntésekbe. Ezek a normák hosszabb távon biztosítják a vállalat rentabilitását, míg rövidebb távon az esetleg ennek ellentmondó, autoritárius szemlélet is meghozná a kívánt hasznot. Érdemes itt utalni arra, hogy a japán gazdasági versenyképességének és sikereinek egyik kulcsát sokan abban látják, hogy a vállalatok belülről rendkívül hagyományos értékekre épülnek, igen erős az összetartást célzó tevékenység, recesszió esetében rendkívül ritkák az elbocsátások, ami arra utal, hogy a pozitív erkölcsi normák szoros összefüggésben vannak a gazdasági sikerekkel. Ugyanakkor az etikai kódexek tartalmaznak olyan normákat is, amelyek elsődlegesen, illetve közvetlenül a profit csökkenésével járhatnak. Ilyenek például a környezetvédelmet célzó normák, amelyek nem egyszer csak súlyos kiadások vállalásával teljesíthetők, s legfeljebb hosszabb távon, közvetve segíthetik elő a gazdaságoságot is.

Mindebből azonban helytelen lenne arra következtetni, hogy ebben a felfogásban az erkölcsi normák tisztán a sikeresség és a profitszerzés eszközei. Az etikai kódexek arról tanúskodnak, hogy noha a gazdasági sikerességet tartják szem előtt, ám ez nem jelenti azt, hogy bizonyos erkölcsi normák önértéke ne játszana szerepet e kódexek kidolgozásában. Erre utalnak az utóbb említett példák is.

A most vázolt kép azonban – igazsági ellenére is – egyoldalúan ábrázolja az erkölcs és a gazdaság viszonyát. Ha ugyanis mindezek alapján arra a következtetésre jutnánk, hogy az etikus magatartás és a gazdasági sikeresség, azaz a minél nagyobb profit elérése közvetlen összefüggésben áll egymással, tehát ez utóbbit csak az előbbi révén lehet elérni, akkor súlyosan tévednénk. A gazdaság és erkölcs viszonyát az teszi igazán bonyolulttá és problematikusná, hogy igazán nagy profitot mind a múltban, mind a jelenben számos esetben nem éppen etikus eszközökkel lehetett elérni, ami lényegesen csekélyebb lett volna erkölcsösebb magatartás esetén. Gondoljunk csak a kapitalizmus korai szakaszára – amelyet ma „vadkapitalizmus”-ként is emlegetnek, és nemcsak a múltra vonatkoztatva –, amikor a kimagasló profitok egyik alapforrása az volt, hogy a munkaidő megegyezzen 14, sőt 16 órá volt, amihez még az embert lealacsonyító lakás-, ételmezési és egyéb körülmények is hozzájöttek, miközben a munkásnak egyáltalán nem voltak biztosított jogai. De ugyanez vonatkozik a gyarmatosításra is, ahol a civilizációs fejlődés ellenére a gyarmatokból származó profit az esetek zömében korántsem emberhez méltó munkafeltételek mellett termelődött. A gazdasági siker – legalábbis a rövid távú eredményesség – miként a múltban, úgy a jelenben is lehet erkölcsstelen magatartás eredménye, aminek számos példáját tapasztalhatjuk Magyarországon is. (1)

A szabadpiac versenyt jelent, s a verseny lehetőséget ad arra is, hogy a riválisokat – kihasználva előnytelenebb helyzetüket – „nemtelen” eszközökkel lehessen legyőzni. „A nagy halak megeszik a kis halakat” mondás eleve erre a tényre utal, s hogy ez morális-e vagy sem, föl sem vetődik, mert a gondolat lényege, hogy a verseny során a „nagy hal” természetesen, gazdasági „törvényeknek” engedelmessége eszi meg a „kis halat”. Azt pedig, hogy eközben nem egyszer korrupció, megvesztegetés, a kiszolgáltatott helyzet kihasználása kíséri a győzelmet, ha nem is helyesli a közvélemény, de – sajnos – „természetesnek” tartja. A jelenlegi magyar gazdaság viszonyai között is számos lehe-

tőség van ilyen antietikus magatartásra. Így például domináns helyzetüket a bankok arra is kihasználhatják, hogy a maguk számára kedvező, ám a hitelfelvevők számára kedvezőtlen feltételeket határozzanak meg. Ugyancsak ebbe a témakörbe esik az a bróker-magatartás, amely visszaél azzal, hogy jelentős információs fölénye van a – jobbára tapasztalatlan – befektetővel szemben stb. De ugyanebbe a körbe tartozik a biztosítótársaságoknak az a magatartása, mikor az ügyfelekkel szembeni fölényükből adódóan nem egy esetben megtagadják a kár kifizetését. Igen feltűnő módon jelentkezik az etikátlan magatartás „hasznossága” az adózás területén, ahol világosan kimutatható, hogy az adócsalás „extraprofitot” eredményez, s a vállalati haszon növelésének egy igen sajátos meghatározó eleme.

A jobb tájékozódás érdekében mellékeljük azt az etikai térképet a modern gazdasági élet buktatóiról, amelyet – korántsem a teljesség igényével – a londoni Üzleti Etika Intézete állított össze, s nálunk a *Heti Világgazdaság* 1994. márc. 12-i számában jelent meg.

Etikai térkép

A londoni székhelyű *Üzleti Etika Intézete* (Institute of Business Ethics) katalogizálta azokat a problémákat, amelyekkel kapcsolatban súlyos etikai kérdések merülhetnek fel a vállalatok működése során. A közel hatvan feltárt probléma közül a legfontosabbak a következők.

Kapcsolat a fogyasztókkal:

- termékfelelősség (a vállalatnak jó minőségű, megbízható és biztonságos termékeket kell kínálnia);
- reklámozás (hamis, túlzó állítások, illetve lényeges információk eltitkolása a termékről vagy a vállalatról tilos);
- garanciavállalás, szervíz (a fogyasztók várakozásának kielégítéséhez, együttműködésük elnyeréséhez a lehető legmagasabb színvonalat kell biztosítani);
- megvesztegetés (sem pénz, sem jelentősebb értékű ajándék nem adható a vásárlóknak azért, hogy a céget válasszák);
- információk a fogyasztókról (a vállalat köteles a fogyasztókkal kapcsolatos információkat bizalmasan kezelni).

Kapcsolat a tulajdonosokkal és a befektetőkkel:

- tulajdonosi és befektetői érdekek (a vállalat kielégítő tökemegtérülésre törekszik, és nem próbálja meg egymás ellen kijátszani a tulajdonosok és a befektetők különböző érdekeltségű csoportjait);
- vállalati mérleg és eredménykimutatás (a mérlegnek és az eredménykimutatásnak korrektnek és naprakésznek kell lennie).

Kapcsolat az alkalmazottakkal:

- személyiségi jogok (az alkalmazottakkal való kapcsolatnak az emberi méltóság tiszteletben tartásán és a személyiségi jogok maradéktalan betartásán kell alapulnia);
- diszkrimináció (a vállalat foglalkoztatási politikája nem alkalmazhat faji, nemi, vallási, nemzeti, életkori vagy a munkakörrel nem kapcsolatos egészségügyi diszkriminációt);
- munkahelyi környezet (a vállalatnak kötelessége, hogy az iparág adta lehetőségeknek megfelelő szinten, tiszta, biztonságos és egészséges munkahelyi környezetet teremtsen);
- bérezés és egyéb juttatások (az alkalmazottak javadalmasításának méltányosnak és igazságosnak kell lennie, azaz összhangban kell állnia az egyéni erőfeszítésekkel és az iparág fizetési színvonalával);
- participáció (a vállalat fejleszti az alkalmazottak széles körű informálásának és a döntésekben való részvételének rendszerét).

Kapcsolat a szállítókkal:

- kölcsönös bizalom (a vállalat törekszik hosszú távú, kölcsönösen előnyös, bizalom alapuló kapcsolatok kiépítésére a szállítókkal);
- pontos fizetés (a szállítók időbeni és szerződés szerinti kifizetésének kötelessége).

Kapcsolat a kormányzattal:

- adózás (a vállalat nem vetemedik szándékos adóeltitkolásra).

Kapcsolat a versenytársakkal:

- verseny (a vállalat törekszik a tisztességes verseny szabályainak betartására);
- hímvértartás (tartózkodás a versenytársak hírnevének közvetlen vagy akár csak közvetett lejáratásától);

– informálódás a versenytársokról (a vállalat nem alkalmaz meg nem engedett eszközöket a versenytársak helyzetével, terveivel kapcsolatos információk megszerzése során).

Kapcsolat a helyi közösséggel:

- a közösség szolgálata (a vállalati javak és szolgáltatások hatékony előállításával és munkaalkalmak biztosításával szolgálja a közösséget);
- a közösség támogatása (a vállalat programok szponzorálásával, adományokkal igyekszik elősegíteni annak a közösségnek a fejlődését, amelyben működik).

Kapcsolat a természeti környezettel:

- környezetvédelem (a vállalat felismeri felelősségét a természeti erőforrások használatá, a környezet megváltoztatása és a káros anyagok kibocsátása terén);
- állatkísérletek (a vállalat csak akkor alkalmaz állatokon terméktesztelést és egyéb kísérleteket, ha az elkerülhetetlen; az állatvédelmi előírások betartása feltétlen parancs).

Az etikátlan magatartás a gazdaságban azonban nemcsak az intézmény, illetve a vállalat részéről jelentkezhet, hanem abban szerepet játszhatnak ezek különböző posztokon lévő dolgozói is. Így például megnyilvánulhat a vezetőknek a beosztottakhoz való viszonyában, de ide tartozik az ügyfelekkel és a vásárlókkal való kapcsolat is, amelynek során számos kísértés jelentkezik arra, hogy visszaéljenek helyzetükkel és ebből anyagi vagy egyéb előnyük származzék. (Az etikátlan magatartás azonban ebben a vonatkozásban nem merül ki feltétlenül az előnyszerzésben, hanem más formákban is jelentkezhet. Etikátlanak bizonyul például a nem megfelelő magatartás stb.)

Az etikátlanság azonban nemcsak „felülről” jöhet, hanem „alulról” is. A gazdasági előnyök szerzése érdekében az ügyfelek is hajlamosak arra, hogy az etikai szabályokat súlyosan megsértsék. Ide tartoznak például a biztosítótársasággal szemben elkövetett biztosítási csalások, azaz hogy betörés esetén mondjuk olyan értékeket is feltüntetnek a károk között, amelyek nem is voltak a birtokukban, vagy hogy gépkocsibalesetnél, ahol a vezető a felelős, úgy állítják be a dolgot, mintha valaki más okozta volna a balesetet, s így a biztosítótársasággal kívánják a kárt megfizettetni. Hasonlóképpen az ügyfelek nem egyszer fontos tényeket elhallgatnak a bank előtt, például hogy más hol is vettek föl kölcsönt, vagy ha ketten helyeznek el betétet, amit bármelyikük kivethet, az egyik fél halála esetén a másik „elfelejti” megemlíteni, hogy társa elhunyt.

Mindebből kiderül, hogy gazdaság és erkölcs viszonyát az teszi bonyolulttá és igen sokrétűvé, hogy a gazdasági sikerhez vezető út erkölcsi szempontból egyaránt lehet etikus és etikátlan, sőt nem egyszer előfordul, hogy egyes vállalatok a maguk igen sokfelé ágazó tevékenységében egyaránt alkalmaznak etikus és nem etikus eszközöket is. Ez egyben arra is utal, hogy etikai megközelítésben a gazdaság és erkölcs viszonya a történetileg ismert cél-eszköz problémát reprodukálja sajátos formában, s ahogy ennek etikailag nincs tökéletes megoldása azokban az esetekben, ahol a jól cél nem érhető el pusztán jó eszközökkel, úgy a gazdaságban is az okozza az egyik fő nehézséget, hogy a történelem tanúsága szerint a gazdasági sikerek háttérben nem egyszer etikailag problematikus eszközöket is talál. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy az etikátlan magatartás minőségét és megítélését nem egyszer jelentős mértékben befolyolhatja, hogy az milyen körülmények között, milyen feltételrendszer közepette jelentkezett. Ebből a szempontból kitűnő példa az adócsalás, amely elvontan egyértelműen nemcsak jogellenes, hanem etikátlan magatartás is, melynek természetszerűen jelentős gazdasági kihatása van például arra, hogy az állam milyen vagyoni eszközökkel rendelkezik, milyen gazdasági elképzeléseket tud megvalósítani. Ugyanakkor az adócsalás értékelésénél nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy vajon igazságos-e az adórendszer, vajon biztosítja-e az egyes vállalkozások gazdasági fejlődését vagy sem. Ez utóbbi esetben ugyanis az adócsalás, ha nem is válik erénnyé, de sok szempontból érthető magatartás lesz, amelyet a közvélemény sem ítél el. Például ha olyanok az adózási feltételek, hogy egy újonnan létesített vállalat csupán jövedelmének kisebb-nagyobb mértékű elhallgatása árán tud csak talpon maradni. Az etika egyik értéke, hogy az erkölcs területén lehetséges egy ilyen differenciáltabb szemlélet, amelyet a jog nehezebben enged meg. (2)

Ha azonban – legalábbis rövid távon – a sikeres gazdálkodáshoz alapján két út vezet: erkölcsös és erkölcsileg kifogásolható (némi leegyszerűsítve a problémát), akkor joggal vetődik föl a kérdés, hogy lehetséges-e befolyásolni, méghozzá jó irány-

ban, a gazdasági döntéseket és az attitűdöket. Az etikai kódexek létrehozása, etikai bizottságok életre hívása, etikai mérlegek készítése – ami számos nyugati cégnél szintén gyakorlattá vált –, a gazdasági-etikai problémák tudományos elemzése és operacionalizálása arra utal, hogy elvileg van lehetőség az erkölcsösebb irányban való befolyásolásra. Ebből a szempontból úgy gondolom, jelentős szerepe lehet a jogrendszer olyan irányban való fejlődésének, ahol a jogszabályok etikusabb magatartásra ösztönöznek, illetve nem abban az irányban hatnak, hogy fennmaradásuk érdekében vállalatok vagy egyének is kénytelenek etikátlan magatartást tanúsítani. Jelentős szerepe lehet itt a gazdasági-társadalmi feltételeknek, a szociális védőháló eredményes működésének, de egy olyan civil társadalom kiépülésének is, amelyben a közgondolkodásban a pozitív etikai normák és minták dominálnak, s amely leküzdí a múlt örökségeként kialakult etikai válságot. Kétségteljesen negatívan hat a gazdasági erkölcsre, ha egy átmeneti társadalomban elfogadhatóvá válik és széles mértékben érvényesül egy olyan attitűd, amely a gyors és azonnali meggazdagodást tekinti életcélnek, s amely az esetek jelentős részében szükségszerűen etikátlan gazdasági magatartással párosul. Jelentős szerepe lehet a médiának is abban, hogyan fejlődik társadalmunk gazdaságetikája, hiszen a média hozzájárulhat ahhoz, hogy különösen a kirívó etikátlan gazdasági magatartás publicitását kapjon, s elítéltesék még akkor is, ha a jogi eszközök ehhez kevésnek bizonyulnak. Ugyanakkor látni kell, hogy ez egy hosszú folyamat. Helyesen utalt rá *Ralf Darendorf*, a világhírű szociológus, hogy míg a politikai rendszerváltás megvalósítható hat hónap alatt, a gazdasági rendszerváltáshoz már hat évre van szükség, a megfelelő etikai normákat és mintákat közvetítő civil társadalom kiépüléséhez azonban hat évtized kell (esetleg még ennél is sokkal több). Vagyis számolni kell azzal, hogy az etikusabb gazdasági magatartás fokozottabb térhódításához igen hosszú időre lesz szükség.

Jog és gazdaság

Végül egészen röviden a *jog és a gazdaság* kapcsolatáról. Míg erkölcs és jog, illetve erkölcs és gazdaság viszonyát illetően vannak olyan nézetek, amelyek szerint mind a jogból, mind a gazdaságból számúzni kellene az erkölcsi mozzanatokot, addig a jog és gazdaság kapcsolatát illetően nem találkozunk ilyen végtelen véleményekkel. Ennek alapvető oka, hogy a történelem tanúsága szerint egy valamelyest fejlett áru gazdaság – az ókori Rómától napjainkig – nem lehet meg jogi szabályozás nélkül. Ezért evidencia, hogy a gazdaságnak szüksége van a jogra. Gondoljunk arra, hogy az áru-termelő gazdaságnak nélkülözhetetlen eleme a jogi szerződés, beleértve a nem teljesítésért és a károkért való felelősségvállalást is. Ugyancsak elengedhetetlen a tulajdonviszonyok jogi rendezése, beleértve a tulajdonátruházást, az öröklést és számos más idevágó jogi kategóriát. Hasonlóképpen fontos a különböző gazdasági formációk jogi szabályozása, a szövetkezetektől kezdve a korlátozott felelősségű társaságon és a részvénytársaságon át a trösztökig. A modern társadalomban jelentős szerepe van a munkaadó és a munkavállaló közötti viszony sokrétű jogi rendezésének, amivel például a munkajog foglalkozik. S végül, a gazdaság világában nemegyszer fordulnak elő olyan visszaélések, amelyek büntetőjogi szankciókat igényelnek.

Bármennyire is magától értetődőnek tűnik, hogy az áru-termelő gazdaság nem lehet meg jog nélkül, az már vita tárgyát képezi, hogy milyen mértékű legyen a jog gazdasági szerepe. Ennek a problémának egyik legjelentősebb területe a jogi eszközökkel történő állami beavatkozás kérdése, azaz – hogy milyen mértékben hasznos, ha az állam „beleszóli” a gazdaságba.

A probléma megoldására többféle válasz született. Ezek közül az egyik legismertebb az ún. libertáriánus felfogás, amely a liberalizmus egyik alap gondolatát alkalmazza a jelen viszonyaira. Ennek lényege, hogy a gazdaság szabad fejlődésének általában árt az állami beavatkozás, ezért az ideális állapot az, ahol az állam csak a legszükségesebb mértékig befolyásolja a gazdaságot (ilyen szükséges elem az adózás, amellyel az állam fedezheti apparátusának költségeit stb.), de már nem kívánatos, ha ez az adózás progresszív, a jövedelmek újraelosztására épül, mert ez fékezően hat a gazdaságra).

Ezzel szemben az ún. jóléti állam koncepciója arra épül, hogy az állam csak akkor tud eleget tenni szociális kötelezettségeinek, csak akkor tud ún. szociális védőhálót kiépíteni a hátrányos helyzetűek védelmére, ha – többek között a jövedelmek arányos újraelosztásával – széles mértékben beavatkozik a gazdaság szférájába.

Anélkül, hogy ebben a vitában állást foglalnánk, bár számunkra az utóbbi álláspont a rokonszenvesebb, elméletileg megállapítható, hogy a jog nem kis mértékben hat a gazdaságra, s befolyása természetesen lehet pozitív és negatív, ösztönző és gátló. Emlékezzünk arra, hogy például az elmúlt rendszerben volt olyan időszak, amikor a termelőszövetkezeteknek megtiltották, hogy nem agrár jellegű tevékenységgel foglalkozzanak. Hasonlóképpen az adószabályok évről évre történő változtatása, illetőleg a vállalkozások aránytalan megterhelése negatívan hathat a gazdaságra.

Természetesen nemcsak a jog hat a gazdaságra, hanem fordítva is: a gazdaság is sokoldalúan hat a jogra. Ennek értékelésénél abból kell kiindulni, hogy a jog túlnyomó részt nem önmagából építkezik, hanem az a funkciója, hogy a jogon kívüli társadalmi viszonyokat szabályozza. Bizonyos leegyszerűsítéssel ez úgy is megfogalmazható, hogy a jog az a forma, amelyet a politika, a gazdaság, az erkölcs stb. tölt meg tartalommal. Ebben az összefüggésben a mindenkorinak gazdaságnak, de különösen a fejlettebb gazdaságoknak, jelentős szerepük van abban, hogyan alakul a jogrendszer. Ezen nem változtat az sem, hogy a különböző gazdasági érdekek rendszerint közvetett formában, politikai irányzatokon keresztül befolyásolják a törvényhozást, illetve a különböző jogszabályalkotást. Gondoljunk arra, hogy a modern társadalmakban például kialakult az ún. „lobby-rendszer”, melynek útján bizonyos gazdasági érdekcsoportok arra törekkenek, hogy igényeik minél erőteljesebben érvényesüljenek a jogszabályalkotásánál.

Mindebből látható, hogy a gazdaság, a jog és az erkölcs valóban egymással bonyolult kölcsönhatásban lévő társadalmi alrendszerek, amelyeknek egymáshoz való viszonya történelmileg változik. Ezért érdemes konkrét történelmi szituációkban tanulmányozni ezt a kölcsönös kapcsolatot.

JEGYZET

- (1) Felvethető a kérdés, hogy ha az erkölcsről és a jogról szóló résznél abban láttuk az egyik különbséget, hogy egy társadalomban több erkölcs érvényesül, akkor meglapozatlan-e a gazdaság és erkölcs viszonyának tárgyalásánál osztatlanul „az erkölcsről” mint olyanról beszélni. Úgy gondolom, hogy az erkölcsök különbségét azért lehet viszonylag figyelmen kívül hagyni a gazdaság és erkölcs tárgyalásánál, mert a különböző vallásos és szekuláris, illetve más erkölcsök, eltéréseik ellenére is bizonyos lényeges kérdésekben, alapvető normák megítélésénél erős konvergenciát mutatnak. Így pl. valamennyiünkénél érték a becsület, a tisztesség, az emberi méltóság, és negatív megítélést kap a becstelenség, a tisztességtelenség, az ember megalázása stb. Ez adja az alapját annak, hogy amikor a gazdaság és erkölcs viszonyát tárgyaljuk, akkor erkölcsön ezeket a megközelítően közös normákat és értékeket értjük.
- (2) Ennyiben a feltűnően igazságtalan adórendszer esetében az adócsalás – főleg ha kisebb mértékű vagy a vállalat fennmaradása érdekében történik – minőségileg különbözik a „pénzmosástól”, amely illegális úton, büncselekmény útján szerzett pénz legalizálását jelenti. Az utóbbi eset egyébként arra is utal, hogy nemegyszer bizonyos pozitív jogi szabályozás egyben ellentmondásos következményekhez is vezethet. Így történetesen a „pénzmosást” nemegyszer elősegíti, hogy a betétek titkosak.